

WITOLD JARNO*

JEDNOSTKI WOJSKOWE SFORMOWANE W ŁODZI I ICH UDZIAŁ W WOJNIE POLSKO-BOLSZEWICKIEJ 1920 ROKU

Do formowania jednostek wojskowych w Łodzi przystąpiono już w listopadzie 1918 r. Pierwszą z nich był Okręgowy Pułk Piechoty (zwany nieformalnie Pułkiem Dzieci Łódzkich) organizowany przez dowództwo OW nr VIII, przemianowany następnie na 28. pp, a w lipcu 1919 r. na 28. pSK. Powstał on głównie ze zgłaszających się do koszar przy ul. Leszno 9 (obecnie ul. Lucjana Żeligowskiego) dowborczyków, legionistów, peowiaków oraz młodzieży szkolnej. Jeszcze w końcu 1918 r. utworzono z nich dwa pierwsze bataliony: I – dowodzony przez kpt. Michała Hiszpańskiego oraz II – przez kpt. Ksawerego Sutowskiego. Natomiast III batalion – dowodzony przez kpt. Stanisława Steckiego-Skwarczyńskiego – powstał początkowo jako batalion POW i został włączony do pułku dopiero 15 grudnia. Każdy z batalionów posiadał w swoim składzie po cztery kompanie piechoty oraz po jednej kompanii ckm. Z uwagi na potrzeby wojenne na front wysyłano poszczególne bataliony. Jako pierwszy 12 stycznia 1919 r. wyjechał na front wołyński II batalion. Dwa tygodnie później (26 stycznia) wyjechał na front cieszyński III batalion, natomiast 15 czerwca I batalion wyruszył do Małopolski Wschodniej na front ukraiński¹. Kolejną jednostką

* Dr hab. prof. Uniwersytetu Łódzkiego, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski i Świata po 1945 roku.

¹ W. Zaborowski, *Zarys historii wojennej 28 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928, s. 8–9 i 12–13; W. Jarno, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego Nr IV w Łodzi i tworzenie jego struktur (od listopada 1918 r. do sierpnia 1919 r.)*, [w:] *O suwerenność państwomą*

liniową związaną z łódzkim garnizonem był Włocławski Pułk Okręgowy sformowany pod koniec 1918 r. na obszarze Włocławskiego OW nr XI dowodzonego przez płk. Stefana Borowskiego – pułk ten przemianowano następnie na 31. pp. Jako pierwszy wziął udział w walkach jego I batalion, który na początku stycznia 1919 r. wspomógł powstańców wielkopolskich w zdobyciu Inowrocławia, a 22 stycznia wyjechał na front wołyński. Z kolei III batalion wyruszył na front ukraiński 9 kwietnia, II zaś batalion udał się tam w połowie maja².

Poza jednostkami piechoty, pod koniec 1918 r. sformowano w Łodzi 1. szwadron (dowodzony przez rtm. Wincentego Jasiewicza) 2. Pułku Ułanów. Pułk ten – dowodzony przez mjr. Mikołaja Waraksiewicza – został niebawem przeniesiony do Kalisza, gdzie przeniesiono wspomniany 1. szwadron. Oprócz niego w Łodzi powstał jeszcze szwadron utworzony przez łódzką policję. Był to tzw. Oddział Konnej Policji liczący około 80 ludzi, który po sformowaniu udał się do Warszawy, gdzie został wcielony w skład Dywizjonu Huzarów Śmierci³.

Po uporządkowaniu spraw organizacyjnych i zewidencjonowaniu formowanych jednostek oraz zapewnieniu niezbędnych uzupełnień, naczelne władze wojskowe przystąpiły do tworzenia związków taktycznych piechoty opartych na systemie brygadowym. Przewidywał on, że każda dywizja piechoty będzie się składać z dwóch dwupułkowych brygad piechoty oraz jednej dwupułkowej brygady artylerii (po jednym pułku artylerii polowej i ciężkiej – posiadały one numer własnej dywizji)⁴. Dowództwu OGŁ

i narodową. W 80 rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę (Materiały z sesji naukowej. Łódź 10 listopada 1998 r.), red. S. Pytlas i H. Siemiński, Łódź 1999, s. 97; *Jednostki 28 Pułku Strzelców Kaniowskich 1918–1924*, Łódź 1924, s. 7–8; K. Czernielewski, *Powstanie i organizacja 28 Pułku Strzelców Kaniowskich (listopad 1918 r. – sierpień 1919 r.)*, [w:] *O suwerenność państwową...*, s. 124–148; E. Ajnenkiel, J. Warężak, *Łódź w walce o niepodległość Polski*, Łódź 1938, s. 14; T. Kawalec, *Historia IV Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków–Łódź 1921, s. 28–32. Dowódcami 28. pp byli do czasu utworzenia 28. pSK kolejno: płk Albin Jasiński, ppłk Stanisław Palle i ppłk Jerzy Lesiecki, a 13. Pułkiem Strzelców dowodził od jego powstania do lipca 1919 r. ppłk Franciszek Sikorski.

² F. Libert, *Zarys historii wojennej 31 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928, s. 9–16. Pierwszym dowódcą pułku był płk Stefan Borowski, który dowodził nim do 1 II 1919 r., a następnie stanowisko to objął ppłk Wojciech Gromczyński i sprawował je do 14 VII 1919 r.

³ CAW WBH, Oddział I Naczelnego Dowództwa WP, sygn. I.301.7.151, Ogólny stan jazdy w OGŁ z 27 XII 1918 r.; S. Herkner, *Zarys historii wojennej 2 Pułku Ułanów Grochowskich im. Gen. Józefa Dwernickiego*, Warszawa 1929, s. 15–22; A. Dobroński, *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. Gen. Józefa Dwernickiego*, Pruszków 1993, s. 8–9; K. Krzeczunowicz, *Rodowody pułków jazdy polskiej 1914–1947*, Londyn 1980, s. 67–74; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 do 25 IV 1920 r.*, Toruń 2000, s. 74.

⁴ *Księga Chwały Piechoty*, Warszawa 1992 (reprint), s. 206; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa 1992, s. 108–109.

podporządkowano 4. i 10. DP. Tę ostatnią miano zorganizować na początku czerwca 1919 r. na obszarze wspomnianego okręgu⁵. Sztab dywizji oraz XIX BP miały zostać sformowane w Kaliszu, sztab zaś XX BP w Sieradzu. Potrzebny do tego personel miano uzyskać z likwidowanych dowództw OW nr VIII w Łodzi i nr IX w Kaliszu. Dywizja miała się składać z 28. i 29. pp – tworzących XIX BP, 30. i 31. pp – XX BP oraz 10. pap i 10. pac – składających się na X Brygadę Artylerii (jej sformowanie miało nastąpić w późniejszym czasie). Ponieważ formowanie dywizji przebiegało powoli (z powodu braku kadr i sprzętu), naczelne władze wojskowe postanowiły w połowie czerwca, że zostanie ona ostatecznie zorganizowana na froncie galicyjsko-wołyńskim, poprzez połączenie oddziałów wystawionych przez OGŁ (28., 29., 30. i 31. pp) z oddziałami przybyłej do Polski 4. DS gen. ppor. L. Żeligowskiego. Nastąpiło to w I połowie lipca 1919 r. na froncie wołyńskim, gdzie doszło do połączenia pułków formowanych w kraju z pułkami likwidowanej 4. DS. W ramach tego procesu 7 lipca w rejonie wsi Palahicze 28. pp połączył się z 13. Pułkiem Strzelców dawnej 4. DS gen. ppor. Lucjana Żeligowskiego, tworząc 28. pSK. Wszedł on – wraz z 29. pSK – w skład XIX BP należącej do 10. DP. Z kolei 14 lipca 31. pp połączył się z 15. Pułkiem Strzelców z 4. DS, w wyniku czego powstał 31. pSK, który wszedł – wraz z 30. pSK – w skład XX BP (10. DP). Dowódcami 10. DP w latach 1919–1921 byli kolejno: p.o. płk Albin Jasiński (2 czerwca 1919), gen. ppor. Bronisław Babiański (2–25 czerwca 1919), gen. ppor. Lucjan Żeligowski (25 czerwca – 21 września 1919), gen. ppor. Gustaw Zygałowicz (21 września 1919 – 2 kwietnia 1920), ponownie gen. ppor. L. Żeligowski (2 kwietnia – 28 września 1920) oraz płk/gen. bryg. Stanisław Nałęcz Małachowski (28 września 1920 – 15 lipca 1927)⁶.

Obok wspomnianych dwóch brygad piechoty w składzie 10. DP znalazła się także X Brygada Artylerii, organizowana na obszarze OGŁ przez płk. Tadeusza Jastrzębskiego (ówczesnego inspektora artylerii OGŁ). Składała się ona z 10. pap i 10. pac, jej zaś zawiązkiem były utworzone wiosną tego roku 9. i 10. ćwiczebny dywizjon (pierwszy stacjonował w Łodzi, drugi we Włocławku). Do formowania 10. pap przystąpiono 20 lipca 1919 r. w łódzkich koszarach przy ul. Benedykta 84 i 86 (obecnie ul. 6 Sierpnia) wykorzystując do tego 9. dywizjon ćwiczebny. W skład pułku, dowodzonego przez płk. Stanisława Ostrowskiego, weszło także wielu oficerów i żołnierzy z rozwiązanego w lipcu I dywizjonu artylerii 4. DS. Jako pierwszy sformowano w Łodzi I dywizjon 10. pap pod dowództwem kpt. Witolda Właszczuka (ostatniego

⁵ CAW WBH, Oddział I Naczelnego Dowództwa WP, sygn. I.301.7.3, Rozkaz MSWojsk. do Dowództwa OGŁ w sprawie organizacji 10. DP z 2 VI 1919 r.

⁶ W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 64–65 i 160.

dowódcy 9. dywizjonu ćwiczebnego), a następnie II dywizjon, na czele którego stanął kpt. Wacław Młodzianowski. W październiku 1919 r. utworzono III dywizjon dowodzony przez kpt. Augusta Trzosa oraz przemianowano I dywizjon pułku na I dywizjon 1. Litewsko-Białoruskiego pap, co spowodowało zmianę numeracji pozostałych dywizjonów: II dywizjon przemianowano na I, a III dywizjon na II. Pod koniec listopada I dywizjon wyruszył na front, II dywizjon został tam skierowany dopiero 13 kwietnia 1920 r. Natomiast nowy III dywizjon zaczęto formować 17 września 1920 r. pod dowództwem kpt. Wacława Bartoszkiewicza – na front wyruszyła jedynie 9. bateria, pozostałe zaś dwie do czasu mobilizacji pozostawały w Łodzi. Z kolei 10. pac – pod dowództwem mjr. Kazimierza Pańkowicza – zaczęto organizować w Łodzi w lipcu 1919 r., po czym 7 października tego roku przeniesiono jednostkę do Skierniewic. Liczyła ona wówczas dwa dywizjony: I dowodził kpt. W. Właszczuk (od 22 września 1919 r. dowódca I dywizjonu 10. pap), natomiast II – kpt. Ludwik Połozynowicz. Niebawem – 15 listopada – rozwiązano sztab 10. pac i II dywizjon, przez co od tej pory I dywizjon stał się samodzielną jednostką występująca jako 10. dac. Kadry dla oddziałów X Brygady Artylerii szklono m.in. w Podoficerskiej Szkole Artylerii nr IV przy ul. Cegielnianej 3 (obecnie ul. Stefana Jaracza), gdzie mieściła się do swej likwidacji w sierpniu 1921 r.⁷

Oprócz wymienionych wyżej jednostek, w Łodzi sformowano także kilka mniejszych oddziałów. Już na początku 1919 r. powstały: 3. Pułk Wojsk Kolejowych, 4. Dywizjon Taborów, 4. Dywizjon Samochodowy, 4. Dywizjon Żandarmerii oraz 4. Batalion Telegraficzny. Z Łodzią był również związany 1. Pułk Czołgów utworzony w ramach Armii Polskiej we Francji, który po przybyciu do Polski zakwaterowano przy al. Kościuszki 33/35. Rozkazem z 7 lutego 1920 r. wprowadzono nową organizację pułku, który składał się odtąd z: dowództwa, dwóch batalionów, kompanii reparacyjnej (naprawczej) oraz kompanii zapasowej. W czasie kampanii 1920 r. oba bataliony czołgów znajdowały się na froncie, natomiast w Łodzi pozostawało dowództwo pułku oraz kompania reparacyjna i zapasowa. Jesienią 1920 r. sformowano dwie nowe kompanie, które utworzyły III batalion. O znaczeniu jakie w OGŁ przypisywano nowej broni, może świadczyć fakt, że w 1920 r.

⁷ CAW WBH, X Brygada Artylerii, sygn. I.315.3.2-6, Rozkazy dzienne i tajne dowództwa X brygady z 1919 r.; CAW WBH, Generalny Inspektorat Artylerii, sygn. I.300.26.21, Raporty organizacyjne Dowództwa OGŁ z 1919 r.; Dziennik Rozkazów OK IV, Rozkaz nr 123 z 1 IX 1921 r.; M. Wiliński, *Zarys historii wojennej 10 Pułku Kaniowskiego Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929, s. 5–6; R. Lerocch-Orlot, *Zarys historii wojennej 10 Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929, s. 8–10; K. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn 1975, s. 33–34.

utworzono w dowództwie okręgu (przy Oddziale Inżynierii i Saperów) Referat Czołgów. Ponadto, latem 1919 r., sformowano w Łodzi IV Batalion Wojsk Wartowniczych i Etapowych, w maju zaś 1920 r. dwa rezerwowe bataliony etapowe (nr 1 i 2)⁸.

Wiosną 1919 r. utworzono w Łodzi również kilkanaście oddziałów zapasowych mających przyjmować i szkolić poborowych przysyłanych z właściwych komend uzupełnień, a następnie – zgodnie z rozkazami MSWojsk. – wysyłać ich jako kompanie marszowe do jednostek walczących na froncie. W maju 1919 r. powstał w łódzkich koszarach przy ul. Leszno 9 (ob. ul. L. Żeligowskiego) Batalion Zapasowy 28. pSK, którego dowódcami w latach 1919–1921 byli kolejno: mjr Antoni Ratajski, kpt. Jan Prymus i kpt. Bronisław Bednarczyk. Wiosną 1919 r. powstał w Łodzi również Batalion Zapasowy 31. pSK – na jego czele w tych latach stali kolejno: ppłk Jan Sandecki, kpt. Jan Szretter, por. Kazimierz Wipszycki oraz kpt. Józef Mautinen⁹. Kolejnymi dwoma oddziałami zapasowymi były: Batalion Zapasowy 3. Pułku Wojsk Kolejowych, ulokowany przy ul. Konstanyńowskiej 64 (obecnie ul. Legionów – na jego czele stał w latach 1919–1920 por. Adam Zarzycki) oraz Batalion Zapasowy IV Batalionu Wojsk Wartowniczych i Etapowych rozlokowany w fabryce przy ul. Piotrkowskiej 242 i w fabryce przy ul. Kątnej 5 – dowodzili nim kolejno: płk Piotr Miłaszewski w 1919 r. oraz płk Bronisław Korczyk w 1920 r. W Łodzi stacjonowały także: Szwadron Zapasowy 4. Dywizjonu Żandarmerii, Kompania Zapasowa 4. Batalionu Telegraficznego, Kompania Zapasowa 1. Pułku Czołgów (przy ul. Wólczańskiej 223), Kompania Zapasowa 4. Batalionu Saperów, Szwadron Zapasowy 4. Dywizjonu Taborów, Kolumna Zapasowa 4. Dywizjonu Samochodowego (zwana początkowo 3. Zapasową Autokolumną), Bateria Zapasowa 10. pap oraz Bateria Zapasowa 10. pac, stacjonująca przy ul. Łąkowej 1 – skąd na początku 1920 r. została przeniesiona na postój stały do Skierniewic¹⁰.

Po sformowaniu 10. DP – wzięła ona w lipcu 1919 r. udział w polskiej ofensywie w Małopolsce Wschodniej zmierzającej do osiągnięcia linii Zbrucza. Uczestniczyły w niej siły Frontu Wołyńskiego gen. ppor. Antoniego

⁸ CAW WBH, Oddział I sztabu MSWojsk., sygn. I.300.7.127, Rozkaz o sformowaniu rezerwowych batalionów etapowych nr 1 i 2 przez OGŁ z 11 V 1920 r.; M. Piwoszczuk, *Zarys historii wojennej 1 Pułku Czołgów*, Warszawa 1935, s. 6–12; J. Rusinek, R. Szubański, *Polska broń pancerna w okresie międzywojennym 1918–1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1969, R. XIV, nr 3–4, s. 231.

⁹ W. Jarno, *Okręg Korpusu...*, s. 70; tenże, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004, s. 140–141 (w obu tych monografiach występuje błędna informacja, iż mjr Ratajski nosił imię Stanisław oraz że kpt. Bednarczyk miał na imię Stanisław).

¹⁰ Więcej patrz: K. Czernielewski, W. Jarno, *Garnizon łódzki Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2008, s. 160–164.

Listowskiego oraz Frontu Galicyjskiego gen. por. Wacława Iwaszkiewicza-Rudoszańskiego. W składzie tego ostatniego znalazły się również łódzkie jednostki wchodzące w skład 10. DP, która miała działać na prawym skrzydle Frontu i posuwać się wzdłuż lewego brzegu Dniestru w kierunku Mariampola. W tym celu siły dywizji wyruszyły poprzez m. Tłuste w kierunku rzeki Zbrucz, którą osiągnęły – po ciężkich walkach – w dniach 17–19 lipca i obsadziły 30-kilometrowy odcinek nad ujściem owej rzeki do Dniestru. Po zakończeniu walk o Małopolskę Wschodnią, przez kolejne dwa miesiące 10. DP pełniła w tym rejonie służbę kordonową. W jej trakcie, na początku sierpnia, do własnej dywizji dołączył m.in. II batalion 28. pSK, który brał wcześniej udział w działaniach na Wołyniu. Po zawarciu 1 września 1919 r. umowy rozejmowej z atamanem Symonem Petlurą Zbrucz stał się linią demarkacyjną, a starcia polsko-ukraińskie zakończyły się (trzy tygodnie później, 21 września dowództwo 10. DP objął gen. ppor. Gustaw Zygałłowicz)¹¹.

W tym samym czasie polska armia prowadziła intensywne walki na północnym skrzydle Frontu Litewsko-Białoruskiego dowodzonego przez gen. por. Stanisława Szeptyckiego, wobec czego – korzystając z zastoju działań bojowych na południu – dowództwo polskie 27 września postanowiło przerzucić 10. DP na Wileńszczyznę (dotarła tam na początku października). Jednak nie wszystkie pułki przybyły w pełnym składzie, czego przykładem może być 31. pSK: I batalion dołączył do własnego pułku 12 grudnia (do tego czasu pozostawał w Mińsku), II batalion – w połowie października (w międzyczasie został skierowany w rejon Połocka), III zaś batalion – w drodze z Mińska do Wilna został przydzielony do 8. DP i w jej składzie w dniach 17–28 października brał udział w walkach nad Berezyną¹², a do własnej dywizji dołączył na początku listopada. Z kolei po przybyciu na Wileńszczyznę, 29. pSK skierowano do osłony polsko-litewskiej linii demarkacyjnej w rejonie Szyrwint, gdzie też pod koniec tego miesiąca wysłano pozostałe siły 10. DP, wzmocnione w połowie listopada przybyłym z Łodzi I dywizjonem 10. pap (trzy baterie) oraz dwoma bateriami 10. pac¹³.

¹¹ CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.1, Rozkazy dowództwa 10. DP z okresu lipiec–wrzesień 1919 r.; W. Hupert, *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*, wyd. 2, Warszawa 1993, s. 103; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 13; T. Makowski, *Zarys historii wojennej 30 Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928, s. 9–11; F. Libert, *Zarys...*, s. 19–20; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie w dobie narodzin II Rzeczypospolitej (1918–1921)*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990, s. 341–342; M. Kozłowski, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz 1999, s. 324–329.

¹² Dnia 19 października poległ dowódca III batalionu 31. pSK mjr Zygmunt Łobaczewski.

¹³ F. Libert, *Zarys...*, s. 20–21; L. Bełdowski, *Zarys historii wojennej 29-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928, s. 10; R. Leroch-Orlot, *Zarys...*, s. 8–9; T. Makowski, *Zarys...*, s. 11.

Późną jesienią 1919 r., z uwagi na walki trwające w rejonie Połocka, dowództwo Frontu Litewsko-Białoruskiego nakazało wzmocnić częścią sił 10. DP operującą tam Grupę Operacyjną gen. ppor. Józefa Lasockiego (8. DP i 1. Litewsko-Białoruska DP). Do zadania tego wyznaczono 29. pSK z XIX BP i 30. pSK z XX BP, które podporządkowano płk. S. Nałęczowi Małachowskiemu – nominalnemu dowódcy XX BP. Reszta sił 10. DP pozostała w rejonie Wilna (28. pSK z XIX BP i 31. pSK z XX BP oraz I dywizjon 10. pap i I dywizjon 10. pac). W styczniu 28. i 31. pSK skierowane zostały do Mejszagoły (30 km na północny zachód od Wilna), skąd w połowie marca przegrupowano je w rejon Szyrwint (40 km na północny zachód od Wilna). Tu obsadzały linię demarkacyjną między Wiłkomierzem a Świącianami¹⁴.

Wiosna 1920 r. przyniosła intensyfikację działań zbrojnych na wschodnim teatrze wojennym, co było konsekwencją lutowej decyzji Rady Komisarzy Ludowych o rozpoczęciu przygotowań do ostatecznej rozprawy militarnej z Polską. Uprzedzając te zamiary strona polska przeprowadziła na początku marca 1920 r. operację zaczepną na obszarze wschodniego Polesia, zakończoną zdobyciem 7 marca Mozyrza i Kalenkowicz. W międzyczasie Naczelne Dowództwo WP, w miejsce trzech dotychczasowych frontów (Litewsko-Białoruskiego, Wołyńskiego i Podolskiego), utworzyło sześć armii – licząc od południa: 6. Armię gen. por. Wacława Iwaszkiewicza-Rudoszańskiego, 2. Armię gen. por. Antoniego Listowskiego, 3. Armię gen. ppor. Edwarda Rydza-Śmigłego, 4. Armię gen. por. Stanisława Szeptyckiego, 1. Armię gen. ppor. Stefana Majewskiego i 7. Armię gen. ppor. G. Zygadłowicza. Trzy ostatnie znajdowały się na północno-wschodnim odcinku frontu wschodniego: 1. Armia – w rejonie Połocka, 4. Armia – w rejonie Borysowa, a 7. Armia nad granicą polsko-litewską (w jej składzie znalazła się 10. DP). Dowódcą ostatniej z wymienionych armii został – jak wcześniej podano – gen. ppor. G. Zygadłowicz, dotychczasowy dowódca 10. DP i improwizowanej grupy swego imienia, dowództwo zaś 10. DP objął 2 kwietnia ponownie gen. ppor. L. Żeligowski. W tym czasie dywizja znajdowała się w odwodzie i była skoncentrowana nad polsko-litewską linią demarkacyjną w okolicach Wilna¹⁵.

¹⁴ CAW WBH, Front Litewsko-Białoruski, sygn. I.310.3.3, Sytuacyjne meldunki Frontu Litewsko-Białoruskiego z okresu październik–grudzień 1919 r.; Grupa gen. ppor. Gustawa Zygadłowicza, sygn. I.312.51.1, Dyslokacja grupy w marcu 1920 r.; 28. pSK, sygn. I.320.28.2, Rozkazy z okresu styczeń–marzec 1920 r.; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 64–71; T. Makowski, *Zarys...*, s. 11–12; L. Beldowski, *Zarys...*, s. 10–12.

¹⁵ M. Wrzosek, *Wojny...*, s. 264–265; S. Szeptycki, *Front Litewsko-Białoruski 10 marca 1919 – 30 lipca 1920*, Kraków 1925, s. 12–13; L. Żeligowski, *Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania*, Warszawa 1990, s. 16–17.

Na początku maja 1920 r. Armia Czerwona skoncentrowała poważne siły na Białorusi. Rozpoczęta 25 kwietnia polska ofensywa na Ukrainie przyspieszyła uderzenie Frontu Zachodniego Michaiła Tuchaczewskiego, składającego się z: 15. i 16. Armii oraz tzw. Grupy Północnej. Wykorzystując zaangażowanie głównych sił polskich na południu, 15. Armia sforsowała 14 maja Dźwinę pod Połockiem i uderzyła na tyły polskiej 1. Armii zmuszając ją do odwrotu. W toku walk powstała w polskim ugrupowaniu niebezpieczna luka na kierunku Parafianowo–Mołodeczno. Położenie sił polskich uległo dalszemu pogorszeniu 19 maja, gdy do działań ofensywnych na kierunku Borysowa przyłączyła się także 16. Armia, która następnego dnia sforsowała Berezynę. W tej sytuacji utworzony został 17 maja Front Szeptyckiego (potocznie często nadal zwany Frontem Litewsko-Białoruskim) w składzie 1. i 4. Armii, które 22 maja przeszły do działań ofensywnych i wyparły wojska sowieckiej 16. Armii niemal na pozycje wyjściowe. Te sukcesy wydatnie wpłynęły na poprawę położenia lewego skrzydła polskiej 1. Armii, która 23 maja również przeszła do działań ofensywnych przeciwko sowieckiej 15. Armii¹⁶.

W toku tych walk 25 maja utworzono Armię Rezerwową pod dowództwem gen. por. Kazimierza Sosnkowskiego, w skład której włączono m.in. 10. DP z 7. Armii. Armia Rezerwowa miała uderzyć na bolszewicką 15. Armię z kierunku Postaw w stronę jeziora Narocz, natomiast GO gen. ppor. Leonarda Skierskiego z 4. Armii zaatakować siły wroga z rejonu Łohojska (40 km na północny wschód od Mińska) w kierunku Głębokiego. Pułkom 10. DP powierzono zadanie osłony Wilna od północnego wschodu. W tym celu już 19 maja sformowano Grupę Operacyjną płk. S. Nałęcza Małachowskiego (28. i 30. pSK, czasowo podporządkowany 13. Pułk Ułanów oraz dwie baterie I dywizjonu 10. pap – kilka dni później dołączył do nich także 29. pSK, podczas gdy 31. pSK pozostał w rejonie Wilna). Powstałą grupę wysłano na najbardziej zagrożony odcinek na linii Twerecz–Koziany–Szarkowszczyzna, gdzie prowadziła zacięte walki, m.in. w rejonie m. Bielki, Koziany i Druja nad Dźwiną. Dnia 1 czerwca Armia Rezerwowa przeszła do ogólnego natarcia w kierunku źródeł Wilii i Berezyny, w czym udział wzięły m.in. 28. i 30. pSK. Pięć dni później pierwszy z owych pułków opanował Szarkowszczyznę, a 7 czerwca zajął miasteczko Łużki nad Mniutą. Do tego czasu 29. pSK pozostawał w odwodzie, jednak 8 czerwca otrzymał rozkaz wsparcia 28. pSK w rejonie Łużek, dokąd trafił 9 czerwca. Tego dnia grupie płk. S. Nałęcza Małachowskiego nakazano dotrzeć nad Autę. Zadanie to grupa wykonała

¹⁶ *Encyklopedia wojskowa*, red. O. Laskowski, t. 1, Warszawa 1931, s. 128; M. Wrzosek, *Wojny...*, s. 267–268; J.N. Siergiejew, *Od Dźwiny ku Wiśle*, Warszawa 1925, s. 34–40; S. Szeptycki, *Front...*, s. 17 i nast.; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 74–76.

za pomocą dwóch równoległych uderzeń wykonanych na lewym skrzydle przez 29. pSK (bez I batalionu) i 2. baterię 10. pap oraz na prawym – przez 28. pSK, wzmocniony 3. baterią 10. pap. W ich wyniku oba pułki dotarły niebawem nad Autę, gdzie prowadziły przez najbliższy miesiąc drobne starcia z nieprzyjacielem. Dnia 12 czerwca Armia Rezerwowa została rozwiązana, 10. DP zaś podporządkowano dowództwu 1. Armii, podległej – wraz z 4. i 7. Armią – dowództwu Frontu Szeptyckiego. W tym czasie 31. pSK oraz I batalion 29. pSK pozostawały nad granicą polsko-litewską. Po podporządkowaniu 1. Armii – 10. DP obsadziła pozycje obronne o długości 15 km na linii rzeki Jamny pomiędzy jeziorami Jelnia i Żado (15 km na wschód od Hermanowicz). W tym czasie dywizja składała się z trzech własnych pułków piechoty: na prawym skrzydle dywizji stanowiska zajmował 28. pSK wraz z II i III batalionem 29. pSK (od jeziora Żado do rzeki Auty), na lewym zaś – 30. pSK (pomiędzy jeziorem Żado a jeziorem Jelnią). Natomiast 31. pSK pod koniec czerwca został wyłączony ze składu 10. DP i skierowany kolejną z Wileńszczyzny do Mińska, rozpoczynając tym samym kilkutygodniowy okres samodzielnych działań (opisany w dalszej części artykułu)¹⁷.

W lipcu 1920 r. radykalnemu pogorszeniu uległo położenie wojsk polskich w wyniku rozpoczętego 4 lipca znad Berezyny ataku wojsk Frontu Północno-Zachodniego Michaiła Tuchaczewskiego (3., 4., 15. i 16. Armia oraz Grupa Mozyrska), które miały oskrzydlić polską 1. Armię, w składzie której znajdowała się m.in. 10. DP. Jeszcze tego samego dnia sowieckiej 4. Armii (w tym III Korpus Konny) udało się przełamać pozycje obronne 33. pp osłaniającego lewe skrzydło 10. DP, sowieckiej zaś 15. Armii opór polskiej rezerwowej VII BP, broniącej z kolei prawego skrzydła dywizji, co groziło jej oskrzydleniem. W międzyczasie pozycje 10. DP zastały zaatakowane przez pododdziały sowieckich 15. i 54. DS (z 15. Armii), którym jednak nie udało się przełamać polskiej obrony (na lewym skrzydle dywizji broniła się XX BP – 30. pSK i przydzielony czasowo 23. pp, na prawym zaś XIX BP – 28. i 29. pSK wspierane ogniem 1., 2., 3. i 4. baterii 10. pap). Niestety, w ciągu dnia wojskom M. Tuchaczewskiego udało się przerwać pozycje obronne 1. Armii na obu jej skrzydłach, toteż 10. DP rozpoczęła wieczorem 4 lipca odwrót w kierunku Hermanowicz i Łużek. Dywizja cofała się, przez niemal

¹⁷ CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.3, Rozkaz nr 132 z 20 VI 1920 r.; Oddział I Naczelnego Dowództwa WP, sygn. I.301.7.86, Raport dowódcy 31 pSK z 23 VI 1920 r.; 7 Armia, sygn. I.311.7.64, Meldunek sytuacyjny z 9 VI 1920 r.; 1 Armia, sygn. I.311.1.134, OdeB 1 Armii w dniu 20 VI 1920 r.; 28 pSK, sygn. I.320.28.6, Rozkazy z czerwca 1920 r.; L. Żeligowski, *Wojna...*, s. 24; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 80–87; L. Bełdowski, *Zarys...*, s. 14–15; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 15–18; R. Leroch-Orlot, *Zarys...*, s. 16–21; J. Kirszak, *Armia Rezerwowa Gen. Sosnkowskiego w roku 1920*, Warszawa 2013, s. 206–216; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej...*, s. 387–388.

cały czas mając kontakt bojowy z wrogiem. Po drodze pułki dywizji stoczyły co prawda kilka zwycięskich potyczek, jednak – podobnie jak i cała 1. Armia – musiały się cofać dalej w kierunku Niemna i Szczary, gdzie dowództwo polskie zamierzało powstrzymać wojska bolszewickie, jednak zajęcie przez te ostatnie Grodna zniweczyło owe zamiary. W konsekwencji 10. DP rozpoczęła 17 lipca dalszy odwrót z rejonu Lidy i po trzech dniach marszu przeprawiła się na lewy brzeg Niemna, po czym skoncentrowała się w pobliżu m. Indura (25 km na południe od Grodna), w obronie której stoczyła ciężkie walki – odznaczył się w nich szczególnie 28. pSK. Po kilku dniach pułki 10. DP kontynuowały marsz odwrotowy i po minięciu Białegostoku, przekroczyły nocą z 28 na 29 lipca rzekę Narew¹⁸.

Niebawem gen. ppor. L. Żeligowski – dowódca 10. DP – otrzymał rozkaz obsadzenia odcinka wzdłuż Narwi, gdzie nowy dowódca 1. Armii gen. ppor. Władysław Jędrzejewski planował zorganizować kolejną linię obrony. Dla wykonania tego zadania dywizja została wzmocniona trzema batalionami ochotniczymi, XVIII BP płk. Aleksandra Narbuta-Łuczyńskiego (34. i 35. pp), kombinowaną brygadą płk. Leona Zawistowskiego sformowaną z resztek 2. Litewsko-Białoruskiej DP oraz kilkoma mniejszymi oddziałami (m.in. batalion morski). Pułki 10. DP – a raczej to, co z nich pozostało – zajęły nad Narwią następujące stanowiska: 28. pSK stał w odwodzie w pobliżu wsi Sokoły, 29. pSK obsadzał kilkukilometrowy odcinek wzdłuż Narwi od Kowalewskiej do Starej Łupianki, a 30. pSK – pozycje nad Narwią na 12-kilometrowym odcinku Stara Łupianka–Suraż. Początkowo zdołano odeprzeć ataki wroga, jednak nocą z 31 lipca na 1 sierpnia – wobec groźby oskrzydlenia dywizji – została ona zmuszona do dalszego odwrotu w kierunku Ostrowi Mazowieckiej. Dnia 2 sierpnia 28. pSK dotarł do m. Mazury (5 km od Wysokiego Mazowieckiego), gdzie stoczył tragiczną dla siebie walkę, w której ciężkie straty poniósł I batalion (2. kompania strzelecka przestała praktycznie istnieć). Wraz z nim pozycje nad Narwią opuścił także 29. pSK, który 1 sierpnia bronił przez kilka godzin Zambrowa – po czym opuścił miasto i dołączył do 28. pSK. Ich śladem podążał znad Narwi 30. pSK, który ubezpieczał 10. DP od strony Białegostoku¹⁹.

¹⁸ S. Szeptycki, *Front...*, s. 84–94 i 102–103; L. Żeligowski, *Wojna...*, s. 45–57; M. Wrzosek, *Wojny...*, s. 280–283; G. Łukomski, B. Polak, *W obronie Wilna, Grodna i Mińska. Front Litewsko-Białoruski wojny polsko-bolszewickiej 1918–1920*, Warszawa-Koszalin 1994, s. 240–243; J. Odziemkowski, *Leksykon polskich bitew 1914–1921*, Pruszków 1998, s. 30–31; J. Dąbrowski, *Bitwa odwrotowa nad Niemnem 1-ej armii polskiej (19–24 lipca 1920)*, „Bellona” 1929, t. 34, z. 1, s. 1–14.

¹⁹ W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 105–109; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 21; L. Bełdowski, *Zarys...*, s. 19; T. Makowski, *Zarys...*, s. 22; L. Żeligowski, *Wojna...*, s. 59–60; R. Leroch-Orlot, *Zarys...*, s. 28–29.

W toku dalszych walk z bolszewikami, dywizja zbliżyła się 5 sierpnia do Brańszczyka, gdzie dołączyła do niej 5. bateria II dywizjonu 10. pap. Dzięki temu przy 10. DP znajdowały się odtąd dwa dywizjony tego pułku (bez 6. baterii, która kilka dni wcześniej została rozbita). Stąd dywizja rozpoczęła 10 sierpnia przegrupowanie do Serocka, skąd następnego dnia przeszła do okolic m. Jabłonna do odwodu Frontu Północno-Wschodniego (jednocześnie z dywizji odeszły wszystkie pododdziały przydzielone do niej czasowo). Pozwoliło to niemiłosiernie przemęczonym żołnierzom, którzy od 4 lipca do 12 sierpnia przeszli niemal 500 km – odpocząć i zreorganizować szeregi pododdziałów, dzięki uzupełnieniom przysłanym z oddziałów zapasowych z obszaru OGŁ (w rezultacie 14 sierpnia dywizja liczyła nieco ponad 6 tys. żołnierzy)²⁰.

Pora w tym miejscu przedstawić losy 31. pSK, który działał poza składem 10. DP. Pod koniec czerwca 1920 r. został on przewieziony do Mińska i podporządkowany dowództwu 4. Armii. Tu włączono go w skład GO płk. Stanisława Kaliszka (dowódcy 4. DP), co rozpoczęło 5-tygodniowy okres samodzielnego działania pułku. Po rozpoczęciu sowieckiej ofensywy wojsk M. Tuchaczewskiego, bataliony pułku broniły linii Berezyny, lecz pod naporem wroga musiały 10 lipca opuścić to miasto. Jednak rozkaz w tej sprawie nie dotarł do III batalionu 31. pSK, który pozostał na swych pozycjach i rankiem następnego dnia poniósł ciężkie straty w trakcie samodzielnego odwrotu w rejonie wsi Ozieryszcze (zginęło wówczas niemal 200 jego żołnierzy). Resztki batalionu zdołały się jednak przedrzeć i dołączyć do własnego pułku, który od 11 lipca prowadził walki odwrotowe, kilkakrotnie unikając okrążenia. Po niemal 30-kilometrowym marszu żołnierze 31. pSK dotarli 23 lipca do Izabelina w rejon Wołkowyska, gdzie pułk został włączony do Grupy Operacyjnej gen. ppor. Władysława Junga (dowódcy 15. DP) i wraz z nią podjął dalszy odwrót poprzez Puszcę Białowieską i Hajnówkę. W rejonie m. Kleszczele został 29 lipca okrążony przez oddziały bolszewickiej 27. DS, lecz za cenę dużych strat zdołał się przebić i dwa dni później przeprawił się na lewy brzeg Bugu w okolicy Siemiatycz. Następnie wycofał się w kierunku zachodnim, docierając 10 sierpnia nad rzekę Liwiec, gdzie

²⁰ L. Żeligowski, *Wojna...*, s. 60–73 i 79–81; L. Bełdowski, *Zarys...*, s. 21; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 22; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 110–112; *O niepodległą i granice*, t. 1. *Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1920*, red. M. Jabłonowski i A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 1999, s. 611; G. Łukomski, B. Polak, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium*, Koszalin 1990, t. 2, s. 99–110; G. Łukomski, B. Polak, *W obronie Wilna...*, s. 254–263; R. Leroch-Orlot, *Zarys...*, s. 29–30; K. Jacynik, *Wspomnienia z udziału w obronie przyczółka mostowego pod Radzyminem 11–17.08.1920 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1991, R. 36, nr 3/4, s. 106–107.

bronii przepraw w rejonie m. Chodów. Po dwóch dniach pułk otrzymał rozkaz marszu ku Warszawie celem połączenia się z macierzystą 10. DP, co nastąpiło 15 sierpnia w okolicach Jabłonny²¹.

W tym czasie polskie dowództwo czyniło ostatnie przygotowania do uderzenia znad Wieprza na stosunkowo słabsze lewe skrzydło wojsk M. Tuchaczewskiego, by wyjść na ich tyły. Dokonano wówczas także reorganizacji związków operacyjnych, tworząc trzy nowe Fronty: Północny (gen. por. Józef Haller) – od granicy z Prusami Wschodnimi do Dębina, Środkowy (gen. por. E. Rydz-Śmigły) – od Dębina do Brodów i Południowy (gen. por. W. Iwaszkiewicz-Rudoszański) – od Brodów do granicy południowej państwa. Rejonu stolicy miał bronić Front Północny składający się z trzech związków operacyjnych: 5. Armii gen. ppor. Władysława Sikorskiego – obsadzającej odcinek od granicy z Prusami do Pułtuska, 1. Armii gen. por. Franciszka Latinika – od Serocka do Karczewa oraz 2. Armii gen. por. Bolesława Roi – od Góry Kalwarii do Dębina²².

Zanim jednak doszło do polskiej kontrofensywy, wojska rosyjskie ruszyły 10 sierpnia do decydującego natarcia, koncentrując swój wysiłek na odcinku polskiej 5. Armii, którą zepchnęły za Wkrę, dążąc do oskrzydlenia Warszawy. Dwa dni później rosyjskie 3. i 16. Armia dotarły na przedmoście warszawskie, bronione przez trzy polskie dywizje: 15. DP (obsadzała odcinek na prawym skrzydle od Wisły do Sulejówka i Okuniewa), 8. DP (odcinek od Okuniewa do Leśniakowizny pod Wołominem) oraz 11. DP (zajmowała odcinek na lewym skrzydle przedmościa od Leśniakowizny do Bugu). Na pozycje tej ostatniej 13 sierpnia uderzyły trzy dywizje rosyjskiej 16. Armii: 2. DS na Radzymin, 17. DS na Pustelnik, a 27. DS na Jabłonnę i Nieporęt. W toku całodziennych walk polska 1. Armia utrzymała swe pozycje. Jednak następnego dnia rosyjska 27. DS przełamała polską obronę na styku 8. i 11. DP w rejonie Leśniakowizny i skierowała się na Radzymin, gdzie doszło do kolejnych ciężkich walk. Celem wzmocnienia słabnących sił polskich, jeszcze tego samego dnia (tj. 14 sierpnia) dowódca Frontu Północnego gen. por. J. Haller przekazał do dyspozycji 1. Armii, stojącą dotąd w odwodzie Frontu 10. DP,

²¹ F. Libert, *Zarys...*, s. 23–28; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 112–116.

²² Szerzej na temat genezy walk pod Warszawą: M. Wrzosek, *Wojny...*, s. 278–313; L. Wyszczelski, *Warszawa 1920*, Warszawa 1995, s. 37–209; W. Sikorski, *Nad Wisłą i Wkrę*, Lwów 1928, s. 129–137; A. Przybylski, *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930, s. 186–189; W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 1990 (reprint), s. 42–45; B. Waligóra, *Bój na przedmościu Warszawy w sierpniu 1920 r.*, Warszawa 1934, s. 209 i nast.; tenże, *Bój pod Radzyminem*, „Bellona” 1930, t. 36, z. 1, s. 28–45; *Bitwa warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, t. 1. 13–17 VIII, red. M. Tarczyński, Warszawa 1995, s. 193 i nast. Trzeba tu dodać, iż wspomnienia L. Żeligowskiego oraz zarysy historii 28., 29., 30. i 31. pSK zawierają liczne nieścisłości w opisie ich udziału w bitwie warszawskiej.

która otrzymała zadanie odzyskania utraconych pozycji w rejonie Radzimina do południa 15 sierpnia. Generał ppor. L. Żeligowski nakazał XIX BP uderzyć na Mokre, 48. pp z 11. DP – na Rudę, a XX BP wspólnie z lewym skrzydłem 1. Litewsko-Białoruskiej DP – na Radzimin (przybyły do dywizji 15 sierpnia 31. pSK pozostał w jej odwodzie). Kilka godzin później doszło do ciężkich walk o Wólkę Radzymińską, którą próbował odbić 28. pSK (w toku walk poległ ppor. Benedykt Pęczkowski, dowódca 6. kompanii). Uderzenie to z kierunku północnego wsparł I batalion 29. pSK, atakujący od strony Beniaminowa i Dąbkowizny. W konsekwencji tych działań pododdziałom XIX BP udało się – po ciężkich walkach – ostatecznie opanować Wólkę Radzymińską 15 sierpnia (w ich trakcie zginął także dowódca I batalionu 28. pSK por. Stefan Pogonowski)²³.

Bój o Wólkę Radzymińską został później uznany za przełomowy moment bitwy warszawskiej. Jednak gen. ppor. L. Żeligowski nie podjął pościgu za cofającym się wrogiem i nie wsparł natarcia 1. Litewsko-Białoruskiej DP na Radzimin. W konsekwencji, przez kolejnych kilka godzin pułki 10. DP nie prowadziły żadnych aktywniejszych działań, co przyczyniło się do ostatecznego załamania uderzenia na Radzimin, który zdołano jedynie na krótko opanować, a oddziały bolszewickie niebawem odzyskały utracone pozycje. W tym samym czasie gen. ppor. L. Żeligowski zignorował rozkaz dowództwa 1. Armii, który nakazywał natychmiastowe uderzenie z trzech stron na Radzimin i utrzymał w mocy wydany przez siebie wcześniej rozkaz natarcia na górującą na tym obszarze wieś Mokre (2 km na północny zachód od Radzimina). Do walki o tę wieś ruszyły około południa pułki XIX BP (28. i 29. pSK wsparte 2. baterią 10. pap). Główną rolę odegrał 29. pSK, którego żołnierze po ciężkich walkach opanowali ostatecznie ową miejscowość bronią przez rosyjską 21. DS²⁴. Zaraz potem dowódca 1. Armii nakazał 1. Litewsko-Białoruskiej DP oraz 10. DP odzyskać Radzimin, który opanowano w późnych godzinach wieczornych²⁵.

²³ L. Wyszczelski, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Warszawa 2000, s. 187–245; L. Żeligowski, *Wojna...*, s. 81–92; *Z dziejów militarnych Warszawy*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1996, s. 138–139; B. Waligóra, *Bój pod...*, s. 35–52; J.N. Siergiejew, *Od Dźwiny...*, s. 115–116; J. Odziemkowski, *Leksykon...*, s. 142–143; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 121–123; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 22–23; R. Leroch-Orlot, *Zarys...*, s. 32.

²⁴ W toku walk ciężko ranny został dowódca 29. pSK mjr Stefan Walter, który zmarł w warszawskim szpitalu 4 października – na stanowisku dowódcy pułku zastąpił go mjr Romuald Kohutnicki.

²⁵ CAW WBH, 28 pSK, sygn. I.320.28.6, Rozkazy z sierpnia 1920 r.; 10 DP, sygn. I.313.10.3, Rozkazy z sierpnia 1920 r.; F. Latinik, *Bój o Warszawę. Rola wojskowego gubernatora i 1-ej Armii w bitwie pod Warszawą w 1920 r.*, Bydgoszcz 1931, s. 50–52; L. Żeligowski, *Wojna...*, s. 91–96; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 24; B. Waligóra, *Bój pod...*, s. 60–76; J. Odziemkowski, *Leksykon...*, s. 143–144 i 158–159.

Sytuacja na froncie w rejonie Warszawy uległa radykalnej poprawie 16 sierpnia w wyniku rozpoczęcia polskiej kontrofensywy znad Wieprza, która odwróciła losy wojny. Operację tę aktywnie wsparła załoga przedmościa warszawskiego, przeprowadzając wypadki na pozycje wroga – w działaniach tych uczestniczyły także pododdziały 10. DP. Jej dowództwo 18 sierpnia otrzymało (wraz z 8. DP) rozkaz natarcia w kierunku Wyszkowa, celem uchwycenia przepraw na Bugu pod Barciami. Szczęście uśmiechnęło się tego dnia do żołnierzy 31. pSK i 5. baterii 10. pap, którzy wykorzystując paniczny odwrót nieprzyjaciela, opanowali 18 sierpnia Wyszków, następnego zaś dnia Pułtusk. W trakcie tych działań, dowództwo polskie zdecydowało 23 sierpnia o przekazaniu 10. DP pod rozkazy 3. Armii walczącej na Lubelszczyźnie, w związku z czym wszystkie pułki dywizji w dniach 25–29 sierpnia odjechały koleją w kierunku Lublina i Zamościa²⁶.

W owym czasie powstała tam w polskim ugrupowaniu groźna luka pomiędzy wspomnianymi miastami, w którą weszła 1. Armia Konna Siemiona Budionnego. Dla jej powstrzymania NDWP wzmocniło słabą 3. Armię (2. i 7. DP, brygada esauła Walima Jakowlewa oraz ukraińska 6. DP) – przekazując pod jej rozkazy: 9., 10., 13. i 18. DP, ochotniczy 214. Pułk Ułanów, 1. Dywizję Kawalerii i Kubańską Brygadę Kozaków. W ciągu kolejnych trzech dni (27–29 sierpnia) w rejonie Krasnystaw–Zamość wyładowywały się transporty 10. DP: 28. i 29. pSK – 29 sierpnia w Krasnymstawie, 30. pSK – 27 sierpnia w Izbicy pod Zamościem, 31. pSK oraz I dywizjon 10. pap – w dniach 27–29 sierpnia w Zamościu, a 30 sierpnia II dywizjon 10. pap i I dywizjon 10. pac w Krasnymstawie. W polskim ugrupowaniu nadal istniała 30-kilometrowa luka, przez którą kawaleria S. Budionnego parła w kierunku Zamościa, do którego dotarła 28 sierpnia. Obroną miasta kierował dowódca ukraińskiej 6. DP płk Marko Bezruczko mając do dyspozycji szczupłe siły (około tysiąca żołnierzy), wzmocnione świeżo przybyłym 31. pSK oraz I dywizjonem 10. pap. Niemal z marszu, nocą z 28 na 29 sierpnia żołnierze tego pułku obsadzili pozycje obronne na przedmieściach Zamościa: I batalion – odcinek południowy, II – wschodni, III zaś pozostał w odwodzie w centrum Zamościa. Miasto zostało okrążone, a jego załoga przez trzy dni odpierała ataki wroga, oczekując odsieczy. Dopiero 31 sierpnia wycieńczeni żołnierze 31. pSK dostrzegli zbliżające się od południa pododdziały polskiej 13. DP z grupy gen. ppor. Stanisława Hallera, które przed południem wkroczyły do Zamościa – przerywając tym samym oblężenie miasta. W tym

²⁶ F. Libert, *Zarys...*, s. 30; L. Żeligowski, *Wojna...*, s. 96–106; M. Wrzosek, *Wojny...*, s. 308–310; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 128–130; A. Przybylski, *Wojna...*, s. 189–191; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 23–24; L. Bełdowski, *Zarys...*, s. 23; R. Leroch-Orlot, *Zarys...*, s. 34–35; F. Libert, *Zarys...*, s. 31–32.

czasie XIX BP operowała na północ od Zamościa, a jej pułki dotarły przed południem 31 sierpnia do m. Wierzba, położonej 10 km na północny zachód od Sitańca. Natomiast przebywający od 27 sierpnia w rejonie Hrubieszowa 30. pSK został czasowo podporządkowany płk. Michałowi Żymierskiemu – dowódcy 2. DP i wraz z nią prowadził działania ofensywne w kierunku Horyszowa Ruskiego i Werbkowic. W wyniku polskich działań armia S. Budionnego rozpoczęła 1 września generalny odwrót²⁷.

Na początku września oddziały polskiej 3. Armii przeszły do pościgu za cofającą się konnicą rosyjską. Na lewym skrzydle posuwała się GO gen. ppor. Franciszka Krajowskiego w kierunku Kowla, w centrum 2. DP, na prawym zaś skrzydle armii – 10. DP, która miała wykonać pomocnicze uderzenie na Sokal. Polska ofensywa rozwijała się w szybkim tempie, gdyż już 12 września zajęto Kowel, dwa dni później Włodzimierz Wołyński, a 16 września Łuck. Równie szybkie postępy czyniła 10. DP, która nocą z 10 na 11 września osiągnęła linię Bugu w rejonie Krystynopol–Sokal. W ciągu kolejnych dwóch dni jej oddziały stoczyły jeszcze kilka dalszych potyczek, po czym 14 września opanowały Sokal. Jego zdobycie okupiono jednak dużymi stratami, ponieważ sam tylko 31. pSK stracił 87 zabitych i rannych (poległ m.in. dowódca 6. kompanii ppor. Jan Chodkiewicz). Ten sukces zakończył walki 10. DP o granice odradzającego się państwa polskiego. W ciągu kolejnego tygodnia jej pułki przegrupowano w rejon Dubna, a następnie na przełomie września i października do Brześcia nad Bugiem. W międzyczasie 28 września 1920 r. nastąpiła zmiana na stanowisku dowódcy dywizji, gdyż odwołanego gen. ppor. L. Żeligowskiego²⁸ zastąpił płk S. Nałęcz Małachowski. Po kilku tygodniach pułki 10. DP opuściły Brześć nad Bugiem i do marca 1921 r. pełniły służbę kordonową na linii Pruzany–Sokal, skąd w marcu powróciły do swych stałych garnizonów na obszarze OGŁ²⁹.

Kończąc opis udziału łódzkiej 10. DP w wojnach o granice państwa polskiego, należy jeszcze wspomnieć o jej oddziałach zapasowych, które

²⁷ F. Libert, *Zarys...*, s. 32–34; *O niepodległą i granice...*, s. 633, 636, 638–639, 641–643; M. Wrzosek, *Wojny...*, s. 317–319; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 130–134; M. Bołtuć, *Budionny pod Zamościem*, „Bellona” 1926, t. 22, z. 3, s. 222–224.

²⁸ Dnia 29 września objął dowództwo Litewsko-Białoruskiej DP (późniejsza 19. DP), na czele której opanował w październiku 1920 r. Wileńszczyznę – tzw. bunt Żeligowskiego. Szerzej na ten temat: Z. Krajewski, „*Bunt*” generała Żeligowskiego i zajęcie Wilna, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1996, R. XLI, nr 1, s. 56–71.

²⁹ CAW WBH, 10 DP, sygn. I.313.10.3-5, Rozkazy z II połowy 1920 r. i I kwartału 1921 r.; 28 pSK, sygn. I.320.28.6, Rozkazy z IV kwartału 1920 r.; W. Jarno, *Strzelcy...*, s. 138–139; *Jednodniówka z okazji wręczenia chorągwi 31 Pułkowi Strzelców Kaniowskich przez obywateli pow. łódzkiego w dniu 27 lutego 1927 roku w Zgierzu*, Łódź 1927, s. 50–51; F. Libert, *Zarys...*, s. 34–35; L. Bełdowski, *Zarys...*, s. 24–25; T. Makowski, *Zarys...*, s. 24–25; W. Zaborowski, *Zarys...*, s. 25; R. Leroch-Orlot, *Zarys...*, s. 37–38.

w czasie wojny przyjmowały i szkoliły poborowych przysyłanych z komend uzupełnień, a następnie wysyłały ich w postaci tzw. kompanii marszowych do jednostek walczących na froncie. Spośród tych oddziałów podległych 10. DP trzy stacjonowały w Łodzi: Bataliony Zapasowe 28. i 31. pSK oraz Bateria Zapasowa 10. pap³⁰. Latem 1920 r. na bazie części batalionów zapasowych formowano pułki rezerwowe noszące numer własnego pułku podwyższony o sto. W praktyce powstały tylko nieliczne pułki rezerwowe, w tym dwa wystawione w Łodzi przez bataliony zapasowe 10. DP. Pierwszym był sformowany w lipcu w koszarach Batalionu Zapasowego 31. pSK w Łodzi przy ul. Konstancyńskiej 60–64 (obecnie ul. Legionów) rezerwowy 131. pp, którego dowódcą został kpt. Adam Soroka-Zbijewski. Pułk ten – liczący zaledwie jeden batalion – został skierowany do Modlina, skąd przerzucono go na Wołyń, gdzie wkrótce jego żołnierzy wcielono – jako uzupełnienia – do 15. i 35. pp z 9. DP. Kolejnym był 2-batalionowy rezerwowy 128. pp sformowany w lipcu przez Batalion Zapasowy 28. pSK w Łodzi przy ul. Leszno 9 (obecnie ul. L. Żeligowskiego). Jako pierwszy wyjechał 1 VIII 1920 r. w rejon Modlina I batalion mjr. Tadeusza Maślowskiego, po czym kilka dni później został wcielony do 31. pSK. Natomiast II batalion (dowódca nieznan) wysłano do Przemyśla, gdzie posłużył jako uzupełnienie kadrowe dla 53. pp z 12. DP i 62. pp z 15. DP. W lipcu 1920 r. bataliony zapasowe 10. DP przystąpiły także do formowania pułków ochotniczych, jednak ostatecznie udało im się sformować jedynie trzy bataliony (dwa w 231. pp oraz jeden w 229. pp), a także jedenaście samodzielnych kompanii ochotniczych, które posłużyły do uzupełnienia różnych jednostek przebywających na froncie³¹.

Latem 1920 r. – w związku z oskrzydleniem Warszawy od północy przez wojska bolszewickie – powstała pilna potrzeba zorganizowania obrony linii dolnej Wisły, by uniemożliwić wrogowi przejście na lewy brzeg wspomnianej rzeki. Naprędce, z improwizowanych pododdziałów, zorganizowano tam obsadę przedmości w Wyszogrodzie (batalion zapasowy Wileńskiego pułku Strzelców i kompania alarmowa 18. pp), Płocku (batalion zapasowy 6. pp Legionów i kompanie alarmowe 10., 18. i 31. pSK) oraz Włocławku (batalion zapasowy 14. pp i bateria zapasowa 4. pap). Dnia 30 lipca MSWojsk. nakazało dowództwu OGŁ podjąć budowę umocnień na lewym brzegu rzeki

³⁰ Pozostałe oddziały zapasowe 10. DP stacjonowały w: w Kaliszu – Batalion Zapasowy 29. pSK, w Brzezinach (od czerwca 1919 r. w Tomaszowie Mazowieckim) – Batalion Zapasowy 30. pSK oraz w Skierniewicach – Bateria Zapasowa 10. pac (do października 1919 r. kwaterowała w Łodzi).

³¹ CAW WBH, Dziennik Rozkazów Dowództwa OGŁ z lat 1919–1920; Oddział I Naczelnego Dowództwa WP, sygn. I.301.7.7, Wykaz batalionów, szwadronów i baterii zapasowych z 6 VII 1919 r.; W. Jarno, *Okręg...*, s. 68–71 i 76–78; F. Libert, *Zarys...*, s. 28.

i organizacji wspomnianych przedmości, 11 sierpnia zaś powierzyło mu formalnie zadanie obrony odcinka Wisły od m. Nowiny (około 20 km na zachód od Modlina) do m. Chrapy (około 30 km na wschód od Torunia) – podporządkowując mu tym samym obronę odcinka rzeki leżącego na obszarze OG Warszawa (od m. Nowiny do Płocka). Odcinek łódzki został podzielony przez dowódcę OGŁ na trzy pododcinki: 1 – od granicy wschodniej całego odcinka do m. Białobrzegi z przedmościem wyszogrodzkim – jego dowódcą został gen. ppor. Zdzisław Kostecki; 2 – od m. Białobrzegi do Dobrynia z przedmościem płockim – mjr Janusz Mościcki; 3 – od Dobrynia do zachodniej granicy całego odcinka z przedmościem włocławskim – płk Wojciech Gromczyński. Tego samego dnia odcinek łódzki został włączony do obszaru operacyjnego 5. Armii gen. ppor. Władysława Sikorskiego (wchodziła ona w skład Frontu Północnego gen. por. Józefa Hallera). Z sił obsadzających odcinek podległy dowództwu OGŁ utworzono Grupę „Dolna Wisła”, której dowództwo 14 sierpnia objął gen. ppor. Mikołaj Osikowski – jego sztab mieścił się w Kutnie). Obsady poszczególnych pododcinków składały się głównie z niewyszkolonych rekrutów oraz ochotników z obszaru OGŁ, przeważnie słabo uzbrojonych. Dodatkowo, budowa umocnień na wszystkich przedmościach przebiegała powoli i do 8 sierpnia nie wykonano nawet połowy zaplanowanych prac. Dwa dni później wojska sowieckiej 4. Armii (12., 18., 48. i 53. DS i III Korpus Konny) opanowały Ciechanów, zmuszając osłaniającą ten kierunek operacyjny VIII Brygadę Jazdy gen. ppor. Aleksandra Karnickiego do odwrotu w kierunku Modlina – co otworzyło Armii Czerwonej drogę ku przeprawom na Wiśle. Dnia 11 sierpnia III Korpus Konny skierował się w stronę Włocławka i trzy dni później dotarł do wspomnianej rzeki pod Nieszawą i Bobrownikami³².

Pierwszy atak został skierowany na przedmoście we Włocławku, broniące drewnianego mostu na Wiśle. Dowódcą obrony tego pododcinka był – jak podano – płk W. Gromczyński, będący zarazem komendantem tutejszego garnizonu. Miał on do swej dyspozycji stosunkowo niewielkie siły w postaci: Batalionu Zapasowego 14. pp, Szwadronu Zapasowego 2. Pułku Szwoleżerów oraz Baterii Zapasowej 4. pap. Na szczęście w tych dniach uzupełniały tu swe stany: dowództwo I dywizjonu 4. pap oraz 1., 2., 3., 4. i 5. bateria, które wydatnie wsparły obronę Włocławka. Nie miejsce tu na dokładne opisywanie przebiegu walk z próbującą opanować przedmoście sowiecką 15. Dywizją Kawalerii (z III Korpusu Konnego) – lecz trzeba dodać, że ataki nieprzyjaciela przeprowadzane w dniach 16–18 sierpnia zostały odparte, co

³² Z. Bohusz-Szysko, *Działania wojenne nad dolną Wisłą w 1920 r.*, Warszawa 1931, s. 12–15, 19 i 84–85; L. Wyszczelski, *Bitwa...*, s. 198–200; W. Sikorski, *Nad Wisłą i...*, s. 136–137.

skłoniło dowództwo III Korpusu Konnego (10. i 15. Dywizja Kawalerii) do zaprzestania prób forsowania rzeki w tym rejonie i skoncentrowania całości sił pod Płockiem³³.

Obrona tego miasta to jedno z najchlubniejszych wydarzeń wojny 1920 r. Jego załogę tworzyły: Batalion Zapasowy 6. pp Legionów, po dwie kompanie alarmowe 10. i 37. pp oraz po jednej takiej kompanii 28. i 31. pSK, I batalion Kowieńskiego pp, ochotniczy 211. pp, Tatarski Pułk Ułanów, 2. bateria z I dywizjonu 10. pac, 5. bateria z III dywizjonu 15. pac, 1. bateria 15. Dywizjonu Artylerii Konnej, kompania telegraficzna oraz pluton żandarmerii. Podobnie jak w przypadku Włocławka, także i tu – dzięki bohaterskiej postawie obrońców – zdołano odeprzeć w dniach 17–19 sierpnia próby sforsowania Wisły przez III Korpus Konny. Decydujący wpływ na wycofanie się wroga z rejonu Płocka miała polska kontrofensywa znad Wieprza, która zmusiła do odwrotu spod Warszawy wojska sowieckiego Frontu Północnego M. Tuchaczewskiego. Po pomyślnym zakończeniu walk w rejonie Włocławka i Płocka, grupa „Dolna Wisła” została rozwiązana, a część jej oddziałów posłużyła jako uzupełnienie dla nowo formowanej w tym rejonie 20. DP³⁴.

Oddziały wojskowe sformowane w Łodzi w pierwszych latach II Rzeczypospolitej – pomimo swych niedostatków kadrowych i wyposażeniowych – wzięły aktywny udział w walkach o granice Polski, zapisując się chwalebnie na kartach chwały oręża polskiego. Mowa tu oczywiście o łódzkiej 10. DP, której 28. pSK został sformowany w łódzkim garnizonie, lecz nie tylko. Wielu łódzian trafiło także do różnych innych jednostek polskiej armii, w szeregach których brali udział w wojnie polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Tematyka ta wykracza jednak poza ramy niniejszego tekstu, zasługując na odrębne opracowanie.

³³ Z. Bohusz-Szyszek, *Działania wojenne...*, s. 88–102; S. Wierzyński, *Zarys historii wojennej 14 Pułku Piechoty*, Warszawa 1928, s. 18–19; M. Landau, A. Tabiszewski, *Zarys historii wojennej 4 Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1929, s. 18–20.

³⁴ Z. Bohusz-Szyszek, *Działania wojenne...*, s. 102–126; R. Juszkiewicz, *Obrona Płocka w 1920 r.*, „Zapiski Ciechanowskie” 1992, t. 8, s. 114–123; J. Szczepański, *Płock podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 r.*, „Notatki Płockie” 1993, nr 2 (156), s. 12–19; G. Gołębiowski, *Tatarski pułk ułanów w obronie Płocka przed bolszewikami w sierpniu 1920 r.*, „Notatki Płockie” 1995, nr 3 (164), s. 17–21. Szerzej o obronie Płocka w 1920 r.: G. Gołębiowski, *Płock 1920*, Warszawa 2018.